

УДК 340.15 (474.5):343.24/25

**ПОЗБАВЛЕННЯ ВІЙСЬКОВОГО ЗВАННЯ, ЧИНУ,
РАНГУ В ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОГО ПРАВА У ДОРАДЯНСЬКИЙ ПЕРІОД:
ОСОБЛИВОСТІ СТАНОВЛЕННЯ, РОЗВИТКУ ТА ВИКОНАННЯ**

**DEPRIVATION OF RANK IN THE HISTORY OF UKRAINIAN LAW
AT A TIME OF PRE-SOVIET PERIOD: THE PECULIARITIES OF ESTABLISHMENT,
DEVELOPMENT AND EXECUTION**

Ніколаєнко Т.Б.,

*докторант кафедри кримінального права та процесу
Національної академії державної прикордонної служби України
імені Богдана Хмельницького*

У статті досліджуються питання виникнення та нормативного визначення такого кримінального покарання, як позбавлення військового звання, чину, рангу в історії українського права у дорадянський період. Розкрито особливості його регламентування та застосування залежно від історичного періоду та соціально-правового становища військових.

Ключові слова: позбавлення звання, рангу, чину; вигнання, виволання, шельмування, позбавлення честі, позбавлення усіх прав стану.

В статье анализируются вопросы возникновения и нормативного определения такого уголовного наказания, как лишение воинского звания, чина, ранга в истории украинского права в досоветский период. Раскрыты особенности его регламентации и применения в зависимости от исторического периода и социально-правового положения военнослужащих.

Ключевые слова: лишение звания, чина, ранга; изгнание, выволочение, шельмование, лишение чести, лишение всех прав состояния.

The issues of emergence and standardizing of the criminal punishment as degradation, deprivation of rank in the history of Ukrainian law at a time of pre-Soviet period are being researched in the article. The peculiarities of its regulation and application in dependence on the historical period and social and legal standing of military men have been discovered.

Key words: deprivation of rank, banishment, vyvolannia, defamation, deprivation of honour, deprivation of all class rights.

Нині питання захисту держави від зовнішнього агресора та внутрішніх ускладнень є актуальним та необхідним. Основні зусилля у цьому покладаються на армію. Її соціально-правове становище, гарантування конституційних прав визначає рівень у державі та її захищеність від агресорів.

Дослідження таких питань постійно перебуває у колі дискусій істориків, правовиків, знавців військової справи. З юридичної точки зору, особливу увагу привертають питання соціально-побутового, матеріального забезпечення, особливостей матеріальної відповідальності, у разі вчинення останніми злочинів та специфіки призначення відповідних покарань. Останньому напрямку присвячені

праці науковців-криміналістів: В.М. Кудрявцева, М.І. Кузнєцова, А.А. Толкаченка, М.С. Таганцева, І.Й. Бойка, В.О. Глушкова, М.І. Хавронюка, В.О. Бугаєва та ін. Проте більшість з них – російські вчені. Українські, на жаль, пасуть задніх. Такі прогалини визначають необхідність проведення досліджень з низки питань. Обираючи найбільш актуальні, ми окреслили коло аналізу особливостей призначення та відбування кримінального покарання, яке може бути застосоване до військовослужбовців – позбавлення військового звання. Як і будь-який науковий аналіз, дослідження виграє у кінцевому результаті, якщо звернене до витоків явища з виокремленням минулого досвіду для ви-

вчення його в сучасних умовах та уникнення помилок у майбутньому.

Тому **метою** нашого дослідження є історичний аспект становлення та розвитку кримінального покарання позбавлення військового звання з моменту його зародження до періоду становлення радянської влади на території України з визначенням особливостей його правового регулювання.

Позбавлення військового звання як покарання, передбаченого статтею 54 Кримінального кодексу України «Позбавлення військового, спеціального звання, чину або кваліфікаційного класу», вперше знайшло своє нормативне відображення в Уложенні про покарання кримінальні та виправні 1845 року. Однак його витоки сягають своїм корінням початку виникнення Київської Русі. У першому кодифікованому збірнику звичаєвого права – «Руській Правді» – спостерігаються зародження видів покарань, направлених на обмеження майнових (штраф, віра, продаж, урок, головщина) та немайнових (потік, розграбування) прав особи. Їх застосування залежало від соціального стану особи. Чим вищий стан, тим більший захист. Військові (дружина) на той час мали привілейоване становище. Їхня організаційна структура поділялася на старшу дружину (бояри, великі землевласники, впливові люди в суспільстві, що засідали у нижній раді та мали вплив на постанови князя) та молодшу дружину (отроки, датські, боярські (милосники)) (від авт.: останні прирівнювалися до князівських службовців – огнищанина, княжого тіуна, мечника) [1, с. 18, 2, с. 340]. За посягання на їхні життя, здоров'я, майно, честь, гідність покарання збільшувалося у рази. Так, за вбивство княжого мужа, тіуна княжого, гридя, тіуна боярського чи мечника стягувалася віра (штраф у князівську казну з головника-вбивці) у розмірі 40 гривень [3, с. 48]. У разі позбавлення їх життя у кваліфікованих видах вбивства (в «обіді», розбої та «клеті») розмір штрафу подвоювався «аще убьють огнищанина в обиду, то платити за нь 80 гривен убици» [3, с. 48]. Для порівняння – за вбивство «рядовича, смерда» Руська правда встановлювала штраф у розмірі 5 гривень (стаття 14 Просторової редакції Руської Правди).

Така соціальна диференціація стосувалася й інших покарань. Зокрема, щодо потоку та розграбування. Відповідно до Руської Правди, потік – це позбавлення особи її особистих прав, а розграбування – майнових. Воно виконувалося як єдине ціле. Суть виконання полягала у вигнанні особи із сім'єю з громади (родової спільноти), яка її захищала та була основою господарської безпеки, вилученні майна для відшкодування заподіяної шкоди за вчинений злочин на користь княжої скарбниці. Такі умови були приреченням на фізичну смерть. Навіть станова приналежність не впливала на це. Будь-хто міг потрапити під дію цього покарання.

Подальший розвиток позбавлення прав (потік та розграбування) спостерігається у Статутах Великого князівства Литовського 1529, 1566, 1588 років відомих як Литовські Статути. Воно визначалося як вигнання та оголошення поза законом (ви-

волання). При такому покаранні особа переставала існувати для закону як особистість. Вона втрачала шляхетство, право на майно та змушена була перебувати за кордоном. Від виволанця відрікалися всі близькі люди, заборонялося надавати йому притулок, їжу. Той, хто знав про його місце перебування, повинен був негайно повідомити про це суд. У випадку повернення чи переховування, навіть спілкування з виволанцем, особа каралася смертною карою «мает без чети бытии, а не мает мейста мети промежи добрыми людми рыцарскими и не мает болшей того привилія своего шляхетского поживати; а с тых всех, которые такового человека осужоного ведомее выправляли або пенязми своими окупали, того ечсть и добрая слава на ласце господарской. ... иж коли бы...людей подозрених, злочинцов, розбойников, выволаных из земли, вдому або у имении своем ведомо переховывал, або им некоторую раду або помоч ку шкоде посполитое речы давал и чинил, або теж речей злодейских ведомо поживал, а на кого бы то переведено, тогды тот не инако мает быти каран» [4, р. 7, арт. 30, 31].

Звільнити шляхтича від таких наслідків міг лише князь своїм охоронним листом, який називався «глейдом». Дане звільнення не стосувалося випадків вчинення державної зради та образи маєстрату «уоставуем тежь естли бы хто зь якое пригоды припалое, кром ображенья маєстату нашего и зрады речи посполитое, зъехал до земли якого суседа нашего, выймуючи землю неприятелскую, таковий почтивости, горла, ани имен[ь]я не тратить, одно маеть справоватисе тому, от кого будеть обвинен, и ласки наше г[о]с[по]д[а]рьское перенайдовати за кгейтомь нашимь [5, р. 1, арт. 12].

Навіть у період існування Війська Запорізького, де була відсутня станова організація суспільства, застосування вигнання мало місце. Як і у Литовському Статуті, звичай визначав застосування вигнання до будь-кого, незалежно від його положенні. Винний відлучався від громади (на певний строк чи безстроково) без надання притулку, захисту на території Запорізьких Вольностей. Виконання проводилося публічно за участю ката. Оскільки право козаків не передбачало судових виконавців, роль ката виконував інший смертний. Козаки вважали себе «благородними людьми, лицарями, яким не можна бруднити руки кров'ю беззбройної жертви» [6, с. 183]. Перед вигнанням кат у присутності громади виконував ще й основне покарання – публічне побиття при стовпі, відрізання носа, вуха, виривання ніздрів. Завдання таких тілесних покарань необхідне було для заподіяння особі фізичних страждань за вчинене діяння та дотримання військової дисципліни.

У середині XVII та протягом XVIII століття зміна у соціально-політичній обстановці в державі вплинула і на правову систему України. Необхідність захисту від зовнішнього агресора та постійного гноблення з боку польської шляхти змусили Україну просити допомоги в Росії. Опинившись під протекторатом останньої, Україна зазнає впливу Росії. Починається розшарування козацтва: з'являється панівна верхівка,

яка починає дбати лише про свої права, вольності та привілеї, та решта козацтва, відкинута у низ ієрархічної системи. Правові відносини регулювалися застарілими, суперечливими та дублюючими один одного нормативними документами. Ці підвалини сприяли доцільності проведення кодифікації українського права та виникнення у 1743 році збірника нормативних норм під назвою «Права, за якими судиться малоросійський народ». Хоча даний кодекс феодального права і не отримав державного затвердження, його норми широко застосовувалися в судових установах XVIII століття. Увібравши в себе норми попередніх законів, «Права...», як і Литовський статут в редакції 1588 року визначав такі види покарання, як повне та часткове позбавлення прав та вигнання. Повне позбавлення прав передбачало втрату всіх публічних та приватних прав особи, права на майно з частим поєднанням смертної кари «именій, живота и чести лишается». [7, гл. 3 арт. 7, п. 3]. Навіть, якщо злочинець утік «Права...» визначали право на позбавлення його життя з подальшою «милости государевой достоин» [7, гл. 3 арт. 7, п. 6]. Це покарання не розповсюджувалося на членів сім'ї вигнаного. Умовою цього було окреме проживання та існування від злочинця та незнання про його діяння. Таке покарання називалося «політичною та прямою смертю».

При частковому позбавленні прав, яке називали позбавленням честі, особа втрачала права свого стану. Вона втрачала усі почесні права, чимало політичних та цивільних. Але саме головне, вона втрачала права свого стану. Особу винного проголошували «безчесним», «ошельмованим» з позбавленням права займати посади та виконувати почесні функції, отримувати сатисфакцію за образу його честі та пониження до простої породи людини: «Хто побував в руках ката з урізанням вуха або іншого члена, або переніс публічну кару биття на тілі, або був позначений залізом, той тратить честь і місце серед добрих людей, не має права на очищуючу присягу, бути свідком, не має права на службу й ранги, до компанії добрих людей не пускається, не одержує сатисфакції за обезчещення й побой, за муки й рани одержує відшкодування, як посполитий селянин» [7, гл. 20, арт. 5, п. 1; 7, гл. 20, арт. 58, п. 1; 8, с. 153].

Вигнання у «Правах...» також знайшли своє відображення. Як і у Війську Запорізькому, особу публічно виганяли з території «вольностей запорізьких» без права повернення, з конфіскацією майна, без надання притулку, захисту. Виконання даного покарання проводилося катом у присутності громади з попереднім виконанням головного тілесного покарання.

Продовження становлення абсолютної монархії в Росії автоматично вплинуло на соціально-правовий статус України. Законодавство Імперії проникало в усі шпаринки України. Закони, статті, маніфести, регламенти визначали норми українського права. Основними джерелами права були Соборне уложення 1649 року, Військовий статут 1715 року та Уложення про покарання кримінальні та виправні 1845 року. Аналогічно попередньому законодавству Ар-

тикул визначав позбавлення честі і прав та шельмування. Позбавлення честі передбачало: саме позбавленням честі (арт. 29); відстороненням від служби з виконанням обов'язків рядового (арт. 28); позбавленням чину (арт. 33); відстороненням від чину (арт. 33); виконання обов'язків за рядового (арт. 38); відсторонення від служби з позбавленням чина (арт. 42); догана (арт. 56). Такі покарання (ганебні) застосовувались до вищих військових чинів, тілесні – до нижчих («посадження на дерев'яну кобилу», ношення мушкетів, утримання на хлібі та воді, гоління півголови, заковування в заліза, ходіння по дерев'яним кілкам тощо) «...есть ли сие офицер учинит, лишится чина своего, и имеет за рядового служить, пока паки выслужится, а рядовой гонянием шпицрутен наказан будет» [9, арт. 45]. Інколи в Артикулі не вказувався чин особи, до якої слід застосовувати те чи інше покарання, проте воно малось на увазі «...а есть ли кто против того поступит, онога надлежит, по состоянию дела и чину тех особ, отставлением от чину, гонянием шпицрутен, и жесточае наказати» [9, арт. 47]. Такий поділ ми спостерігаємо вперше. Це пов'язано з тим, що у 1722 році був виданий Табель про ранги, який визначив ієрархію чинів, рангів та посад, які надавали таке право. Саме він визначав вищі та нижчі чини, ранги.

Що стосується шельмування, воно вперше було законодавчо закріплене в Артикулі Військовому при царюванні Петра I. Як і в «Правах...», це був один із найтяжчих видів покарань, пов'язаних з позбавленням честі. Його виконання визначалося як «имя к виселице прибито и оный, яко нарушитель присяги, шельмом и изменником публично объявлен имеет быть, и пожитки его забраны... В сих вышеименованных артикулах часто лишение чести, пожитков и живота упомянуто, которое тако исправлено имеет быть, что палач сперва шпагу у нарушителя переломит, и его шельмом объявит, а потом его повесит. И есть ли оной пожитки имеет, оные на его величество взяты быть имеют» [9, арт. 99, 123].

Шельмування, як видно, супроводжувалося і позбавленням життя особи та конфіскацією майна «... оный имеет, яко шельм и изменник, чести, пожитков и живота лишен, и четвертован быть» [9, арт. 124]. Вважалося, що таке покарання є найбільш принизливим для особи, яка має чин, у той самий час збільшувалося значення військової служби: «никакое воздаяние так людей не приводит к добру, как любление чести, равным же образом никакая казнь так не страшит, как лишение оной (т.е. чести); того ради всякого не точию шельмованного, но и того кто в публичном месте наказан или обнажен был, отчуждаться и якобы мерзить им надлежит, а не точию к делу какому допускать, посещать или компанию с ним иметь под штрафом, дабы нарушение чести в вьящую казнь людей имели и тем бы себя более от худых дел воздерживали, ибо, когда хотя бы что кому и учинено было, а увидеть, что он с своею братьею в равенстве, то скоро забудет все, что ему учинено, и такое наказание не в наказание будет» [10, с. 279].

З часом шельмування переросло до «позбавлення всіх прав стану» з політичною смертю особи: особа публічно оголошувалася позбавленою честі, щоб знали всі, як чинять з тими, хто позбавлений честі та шельмований, виключеної з ряду «добрих людей»: «1) ни в какое дело, ниже свидетельство не принимать; 2) кто такого ограбит, побьет или ранит, или у него отымет, и у оного челобитные не принимать и суда ему не давать, разве до смерти кто его убьет, то, яко убийца, судится; 3) в компанию не допускать, и единым словом таковой вечно лишен общества добрых людей, а кто сие преступит, сам может наказан быть» [10, с. 277]. (від авт. Його визначення з часом відбулося у Військово-кримінальному статуті 1839 року).

Уложення про покарання кримінальні та виправні 1845 року продовжило розвиток покарання позбавлення прав. Відповідно до статті 17 воно визначалося як кримінальне – позбавлення усіх прав стану та виправне – позбавлення усіх особливих особистих і станових прав та привілеїв (стаття 30).

При позбавленні усіх прав покарання поєднувалося зі смертною карою чи засланням особи на каторгу, поселенням у Сибір чи на Кавказ. Воно поєднувалося втратою дворянства спадкового й особистого, духовного звання, прав міських жителів «доброго імені і прав», втратою переваг свого стану з наступним виключенням з нього «лишеннямъ почетныхъ титуловъ, орденовъ и прочихъ знаковъ отличія, и отобраниемъ принадлежащихъ лично осужденному грамотъ, дипломовъ, патентовъ и аттестатовъ» [11, с. 37, ст. 22, 23]. Це означало цивільну смерть. Щоправда дане покарання не розповсюджувалося на членів сім'ї. За ними залишалося права їхнього стану, навіть, якщо вони добровільно поїдуть за засудженим на місце поселення «лишення правъ состоянія не распространяется ни на жену, ни на детей осужденнаго, прижитыхъ. Они сохраняютъ все свои права своего состоянія, даже в том случае, когда последуютъ добровольно за осужденнымъ въ место его ссылки...предоставляется именоваться прежнимъ титуломъ и по прежнему чину или званію мужа или отца» [11, с. 38, ст. 24]. Наслідком виконання покарання «Уложення...» визнавало втрату сімейних прав та прав власності (стаття 25, 26).

Щодо військовослужбовців, то питання притягнення їх до кримінальної відповідальності здійснювалося на підстав норм Уложення... та Військово-кримінального статуту 1839 року. Застосовувати норми останнього без Уложення було неможливим. Це обумовлювалось специфікою Військово-кримінального статуту, який вміщував лише виключення з Уложення щодо військових злочинців та осіб, які їх вчиняли. Відповідно до нього, позбавлення всіх прав стану визначалося як цивільна смерть «смерть гражданская, то есть лишение всех прав состоянія, соединенная с двумя видами ссылки: на поселения или каторжные работы» [12, ст. 78].

Позбавлення усіх особливих прав та переваг особисто та по стану чи званню засудженого поєднувалося із засланням у Сибір, чи інші губернії, виправні

арестанські відділення, тюрму. Це тягнуло за собою позбавлення почесних титулів, дворянства, чинів, орденів, медалей, навіть після виконання вироків ці права та переваги не поверталися.

Винесення вироку проводилося виключно військовим судом. Проте військове командування користувалося правом затвердження вироку. У військовий час окремі військові начальники мали право за певних обставин збільшувати суворість покарання, вводити заходи безпеки та надавати вказівки суду щодо застосування в мирний час покарань військового часу (статті 90, 91 Військово-кримінального статуту).

Після відбуття покарання особа зазнавала також певні обмеження. Їй заборонялося вступати на державну чи громадську службу, записуватися в гільдії чи отримувати дозвіл на торгівлю, бути свідком при укладенні договорів та давати покази у суді, бути обраним у третейські судді, опікуном чи піклувальником, повіреним у справах. Проте відмінною рисою позбавлення всіх особливих прав та переваг особисто та по стану чи званню засудженого було те, що за особою зберігалися сімейні права та права власності (стаття 46 Уложення) [11, ст. 46]. Після виконання вироку засуджені повинні були обрати собі «родъ жизни на месте выдворенія своего, записываясь, съ дозволенія начальства, въ мещанское или другое податное состояніе только безъ права участвовать въ выборахъ и производитъ купеческую торговлю. Они могутъ также приобретатьъ земли для обработыванія на правахъ крестьянъ, водворенныхъ на собственныхъ земляхъ, но не удаляясь отъ назначеннаго имъ места жительства» [11, ст. 51].

Ті, які відбули покарання у виправно арестанських відділеннях, на чотири роки віддавалися під контроль місцевої поліції чи їх громад, якщо останні побажають прийняти їх. Протягом цього періоду вони не мали права змінювати місце проживання та залишати його без відповідного дозволу поліції чи громади. Якщо громада не бажала прийняти засудженого, тоді він відсилався до іншої губернії з відповідним наглядом поліції [11, ст. 48].

Підсумовуючи вищевикладене, можна зазначити таке.

Виникнення покарання позбавлення військового звання зароджується в Руській Правді як елемент покарання «вигнання» – позбавлення усіх прав особи, з автоматичним позбавленням права на життя. Його виконання стосувалося будь-якої особи, незалежно від станової належності.

З розвитком українського права, зміною соціально-політичної обстановки в державі змінюються і покарання. У Литовському Статуті 1588 року «вигнання» визначається як повне або часткове позбавлення прав. Повне позбавлення прав сприяло втраті всіх публічних та приватних прав особи, в тому числі і право на майно. При частковому позбавленні прав, яке називали позбавленням честі, особа втрачала права свого стану.

Вхід України під протекторат Росії вплинув і на її правову систему. Законодавство Імперії по-

вністю охоплює територію України. Дія її законів обов'язкова до виконання. Саме у цей складний період позбавлення військового звання набирає ознак законодавчого визначення як покарання, що застосовується до військовослужбовців. У Військовому Артикулі 1722 року з подальшим розвитком в Уложенні про покарання кримінальні та виправні 1845 року з відповідними редакціями воно починає формуватися як окремий вид покарання зі своїми особливими ознаками. Дане покарання мало становий характер. До вищих та нижчих військових чинів застосовувалися різні строки утримання в арестанських відділеннях. Щодо вищих чинів – застосовува-

лися принизливі покарання щодо втрати своїх прав, а до нижчих – ще і тілесні покарання. Позбавлення прав було двох видів: кримінальне – позбавлення усіх прав стану та виправне – позбавлення усіх особливих особистих і станових прав та привілеїв. Застосування їх проводилося на підставі Уложения та Військово-кримінального статуту.

Обмеження щодо виконання покарання стосувалися лише засудженого. Права членів сім'ї залишалися непорушними.

Перспективою подальших розвідок є системний аналіз інших видів покарання щодо військовослужбовців.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років XX ст.) / [Крип'якевич І., Гнатюк Б., Стефанів З. та ін.] / упор. Б.З. Якимович. – [4-те вид., змін. і доп.] – Львів : Світ, 1992. – 712 с.
2. Полное Собрание Русских Летописей : 64 книги. – Москва-С.-Петербург : Типография Александрова, 1775–2007. – Т. 1 : Лаврентьевская летопись. Вып. 1. Повесть временных лет. [2-е изд.]. – Л. : Издательство Академии Наук СССР, 1926–1928. – 579 с.
3. Российское законодательство X–XX веков : [тексты и коммент.] В 9-ти т. / [под общ. ред. и с предисл. О.И. Чистякова]. – М. : Юрид. лит., 1984. – Т. 1 Законодательство Древней Руси / [отв. ред. В.Л. Янин]. – 1984. – 430 с.
4. Статути Великого князівства Литовського : у 3-х т. / [за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова]. – Одеса : Юридична література, 2002–2004. – Т. 1 : Статут Великого князівства Литовського 1529 року. – 2002. – 464 с.
5. Статути Великого князівства Литовського : у 3-х т. / [за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова]. – Одеса : Юридична література, 2002–2004. – Т. III : Статут Великого князівства Литовського 1588 року : у 2 кн. : Кн. 2. – 2004. – 568 с.
6. Бойко І.І. Кримінальні покарання в Україні (IX–XX ст.) : навчальний посібник / І.І. Бойко. – Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2013. – 408 с.
7. Права, по которым судится малороссийский народ, высочайшим всепресветлейшия, державнейшия великия государыни императрицы Елисавет Петровны, самодержицы всероссийския, ее императорского священнейшего величества повелением, из трех книг / [под ред. издательства А.Ф. Кистяковского]. – К. : Университетская типография (И.И. Завадзского), 1879. – 845 с.
8. Яковлів А. Український Кодекс 1743 року «Права, по которым судится малороссийский народ». Його історія, джерела та системний виклад змісту / А. Яковлів. – Мюнхен : Кооперативне видавництво «Заграва», 1949. – 211 с.
9. Российское законодательство X–XX вв. : в 9 т. / [под общ. ред. О.И. Чистякова]. – М. : Юридическая литература, 1986–1988. – Т. 4. Законодательство периода становления абсолютизма. – 1986. – С. 327–365.
10. Филиппов А.О. О наказаниях по законодательству Петра Великого в связи с реформой / Филиппов А.О. – М. : СПБ, 1891. – 465 с.
11. Уложение о наказаниях уголовных и исправительных 1885 года / Н.С. Таганцев. – [7-е изд., пересмотр. и доп.]. – С.-Петербург : Издание Н.С. Таганцева, 1892. – 796 с.
12. Военно-уголовное право : учебник / [Ахметшин Х.М., Белый И.Ю., Бражник Ф.С. и др.]. – М. : «За права военнослужащих», 2008. – Вып. 93. – 384 с. (Серия «Право в Вооруженных Силах – консультант»)